

Молоды

октябрь 19

10

Қалтай Мұхамеджанов

Даңқ жолы

(Күләш Байсеитованы еске түсіру)

Жаз. Тамаша жаз. Көз құмарын тарқатар гүл-бәйшешек хош иісімен бойыңды бапқытып, рахатына бөлейді. Өзен бойының қоңыр салқын лебі көк орайлы алқап үстін анда-санда бауу ғана сипап өтеді. Үзіліп естілген бұлбұл үні осы бір салтанатты сәнді көрініске жанды рең береді. Жарыса өскен гүл шоктары бұлбұл үнін мақұлдап, әлсіз сыбдырымен сырласып, бас ізескендей болады. Ерке бұлбұл көрікті гүлді алқаптың сырын жырға қосады.

Бұл Отан жазы. Отанның гүл-бәйшешегі, Отанның көрікті алқабы. Онда сайраған, сырлы жыр шерткен Отанның аяулы ерке бұлбұлы Күләш еді. Күләштің үні ғой бұл. Тындайықшы тағы бір. Сырласайықшы сүйікті бұлбұлмен деуші едік біздер әрдайым.

Бірақ зор талант, ұшқыр қиял иесі Күләштің өмірі қысқа болды. Аяулы жан арамыздан кетті. Барша халықтың сый-құрметіне ерте бөленіп, ақтық демі біткенше өсу-өрлеу, шарықтау қалпынап танбай, аяулы жанға айналған Күләш өмірі — тарих таразысына сирек түсетін ұлы тұлғалардың өмірі. Күләш бойындағы табиғи талантын ең алдымен өз халқының рухани мәдениетінің қайнар қазынасына, мол мұрасына сұғарды, сарқылмас сағасын содан тапты. Жас Күләш халқының қасиетті өнер туын қолға ұстап, шынайы шеберлік шыңына тартты.

Өз Отанына шексіз беріле қызмет студің көпке үлгі боларлық сансыз мысалын көрсеткен Күләш заманының жұлде бермес жүйрігі атанды. Күләшті де тұйық дүниеден томағасын сыпырып, бақыт асианына шығарған шадыман шат заманымыздың ғажайып күші еді.

Отанымыздағы әрбір жетістік ақын жанды, бұлбұл үнді Күләшқа шабыт берді. Ол қиял қапатын кең жайып, ұзаққа, алысқа, алысқа шырқады. Бұдан 21 жыл бұрын ол: «Заман тіпті қызықты, тамаша болып барады, күнде жиын, күнде думаш жасай бергім келеді», — деп жазды. Жігері жалынатып, табыстан тоят табу дегенді білмеген ұлы артистканың өнер жолындағы ұраны осы еді.

Заман қызығына тоймай, тамаша думаш жасаумен өткен Күләштің қысқа өміріне көз жіберсек, желісін әріден тартқан, Кү-

ләш қолынан қайта жаңарып қазынаға айналған ән-күй шежіресіне, кесек кейіптерге тап боламыз.

Әрине, Күләштің сәбилік шағы көз қуаңтарлық көрініс емес. Ол бұрын Верный атанған көзіргі Алматы қаласының бір шетіндегі Жасан етікшінің баспанасында 1912 жылы дүниеге келді. Күләш құлағына алған шалынған ананың әлдіінде де, етік тігіп отырып ыңылдап ән салатып әкенің үнінде де бір қайғылы сарып жататын-ды. Ол еңсені езген, тұрмыс талқысынан туған ауыр бейнет, азабы мол өмірдің зарлы үні еді. Жасан етікшінің тәп-тәуір даусы болған. Ол ыңылдап отырып, қазақтың ескі жырларын айтқанда жас Күләш бұрышта кейде кесте тігіп, кейде кесе сүртіп отырып, мүлгі тыңдайтын-ды. Оның бала қиялы Сырлыбай ханның ауылын аралап, үлде мен бұлдеге оранған сұлу Жібекті нөкер қыздарымен көзге елестететін. Көш бойындағы бірінсі бірі өткен сұлу қыздар, шексіз жасау-жиһаз Күләшті алыс дүниеге алып кететін. Қособа түбіндегі зұлымдықты ойлағанда денесі түршігіп, қорқыныш билейтін бойын. Сонда да Жібек болар ма еді деген арман елесі бала қиялын қозғап кететін. Жайдақ нарға мінген Айман ақылына тәпті болып, кейде ырзалықпен күрсінетін-ді... Абай әндері мен сөз маржанын тізген ақын Сара да Күләш жүрегіне жас-тай ұйлаған. Кейде Алатаудың қарлы шыңына көз тігіп, мен неге сұңқар емеспін, шығар ем қанат қағып ұшар басына деп армандайтын. Жасыл желек жамылған гүлді қойнауға жидек теріп жүріп, бұлбұл үніне құмартып тұрушы еді. Сол шақта ол тапқаны тіршілік талшығына жетпей отырған етікшінің қызы екендігін де ұмытатын-ды. Қиялындағыны қуанып еткен Күләштің балалық шағының күңгірт күндері осылай өтіп жатты.

Ұлы дүбір басталды. Аврораның айбынды үні естілді. Тұман серпілді. Қазақстанда совет өкіметі орнап, бақыт күні туды. Бүлдіршіндей қарақат көз қазақ қызы Алматыдағы арнаулы үлгілі мектепке оқуға түсті. Пионер галстугін тақтал...

Ұлы дәуірдің қуатты күні халық бойындағы бар қасиетті азаттық айдынына шыға-

рып, жөн сілтеді. Еркіндік алған қазақ халқының жас мәдениетінің алғашқы тобы социалистік мәдениеттің ұлы мұхиятына шеру тартты...

Коммунистік партия мен Совет үкіметінің сансыз қамқорлығының бірі 1926 жылы ұлттық драма театрының құрылуы еді. Өнер иелерінің ұйытқысы осында болды. Бұл кезде Күләш мұғалімдер даярлайтын институттың студенткасы еді. Түрлі үйірмелерде дауыс дарындылығымен көзге түскен Күләшқа қазақ театрының негізін қалаушылардың бірі Серке Қожамқұлов кездесіп, театрға келуге үгіттейді. Алғаш өзінен артист шығар-шықпасына сенбей, үрейленіп жүрген Күләш тәуекелге бел байлап, 1929 жылы қазақтың драма театрына келеді. Көп ұзамай-ақ ол көрнекті артистердің санатына енеді... Қазақ драматургиясының тұңғышы саналатын Мұхтар Әуезовтың «Еділік — Кебек» трагедиясындағы Еділтің сахналық образының алғашқы авторларының бірі Күләш болатын. Күләш драма театрында Погодиннің «Менің досым» пьесасындағы Гайдидың әйелінің, Гогольдің «Үйленуіндегі» Агафья Тихоновнаның образдарын жасаумен өзінің тамаша драмалық артистка екендігін танытты. Бұл салада атақтылардың қатарына қосылғанмен, көбінесе оны ән салу, музыкалық жағы өзіне тарта берді. Қазіргі Абай атындағы Опера және балет театрының 1933 жылы алғаш құрылған музыкалық студиясы 1934 жылы 13 январьда Мұхтар Әуезовтың «Айман — Шолпанның» қойғанда Айман ролін ойнау Күләшқа жүктеледі. Күләш артистік өмірінің алғашқы жылдарында ешқандай опера сахнасын көрмегендігі мәлім. Бірақ сезім дүниесі бай, әрі дарынды дауыс иесі Күләш Айман образын тетіксіз тұлға етіп көрсетумен опера искусствосындағы үлкен сапарының сәтті қадамын бастады... Жасында арман еткен қыздарынан алғаш кездескені де Айман болды... «Айман — Шолпан» тек Күләш өміріндегі белгілі белес емес, сонымен бірге жалпы қазақ опера искусствосы тарихының бірінші бетін ашқан тұңғыш еңбек еді. Осыдан бастап қазақ халқы ғасырлардан аман алып келе жатқан рухани мәдениетінің күзегі — бұрын сахарда айтылған ән мен күйін бірінші рет сахнада тыңдады. «Айман — Шолпанның» сәтті шығуы опера театрын құруға бел буған творчестволық коллективтің сенімін бекітті.

1936 жылғы қазақ искусствосының Москвадағы он күндігінде көрсетілген «Қыз Жібек» пен «Жалбыр» операсы мәдениет тарихымызда ерекше орынға ие. Халқымыздың ауыз әдебиетіндегі ең бай, тартымды шығармалардың бірі — «Қыз Жібек». Мұнда жас буынның феодалдық салтқа наразылығы көрсетіледі. Көрнекті жазушымыз Ғабит Мүсрепов «Қыз Жібектің» музыкалық драмасын жазуға батыл қадам басты. Музыкалы драма жазу — драматургияның аса қиын саласы бола тұрса да, Мүсрепов алдына қойған мақсатын шебер шешкендігінде дау жоқ. Автор оқиға желісіне әр дәуірдің, әр таптың салқыны тиген ұзақ сонар жырдың сұрлеуінен бүгінгі өмір тұрғысынан

қарап, керегін сұрыптап алды да, өз елегінен өткізді. Сөйтіп дәуір рухын сақтай отырып, қызықты оқиға, сырлы күйге құрылғанын, дербес шығарма туды.

Ал «Жалбыр» болса, поэзия, проза саласындағы мол мұрасын былай қойғанда, көптеген драмалық шығарма қалдырған қазақ халқының сүйікті жазушыларының бірі Бейімбет Майлиннің еңбегі еді. Бұл шығарма қазақ халқының өміріндегі үлкен тарихи кезеңнің (1916 жыл) уақиғаларына арналған. Осында Қадиша ролін ойнаған Күләштің өзіне сөз берсек, бұл образды талдап жатудың қажетсіз екенін көреміз. «Қадиша ролін қатты ұнатам» деген мақаласында Күләш былай дейді:

«Жалбыр 16-жылғы қазақ халқының патшаға қарсы көтерілген ереуілінен алынған уақиға. Бұл «Қыз Жібек» заманынан бері, оған қарағанда өзіміздің дәуір сияқты. Біз 16-жылғы уақиғаны жақсы білеміз. Дәл осы уақиғаға араласпағанмен, сондағы қатнасқан адамдардың көбінің көзі тірі. Олардың талай ерлігін, талай кездескен трагедиясын өз көзімізбен көріп, өз құлағымызбен естігеніміз. Сондықтан Қадишаны ойнағанда 16-жылдың түрлі суреттерін көз алдыма елестетем, сол жылдардағы Қадишадай қазақ қызын көргенім де бар. Сондықтан Қадиша ролін мен шын беріле сүйіп ойнаймын».

Шынында Қадишалардың трагедиясы — Ұлы Октябрь революциясынан бұрынғы барлық қазақ әйелдерінің басында болған трагедия. Малға сатылу, сүйгеніне бара алмай, күштіден зорлық көру, басында бостандық болмау, әлеумет тіршілігіне араласа алмау қазақ әйелдерінің мойнындағы лағнат қамыты тәрізді еді. Қазақстанда совет өкіметі орнамаған күнде Күләш та осы күйге душар болмасына кім кепіл? Әрине, Қадиша Қыз Жібек емес. Ол көз жасына булығып ажалға ылажсыз мойын ұсынбайды. «Сүйгеніне бара алмаған Қадиша алдай да біледі, сүйе де біледі, уәдесінде тұрып, дұшпанымен күресе де алады». Қадишаның көз жасы торығудан тумайды, жігер, кектен туады. Ол жеке басының ғана қамын ойлайтын, ой өрісі тар, тоғышар емес. Қадиша көп басындағы қайғыны ту ете сөйлейді. Күләштің орындауындағы:

«Уа, Жәке, сөзің артық, тілін майда.
Мендей боп жылаған қыз азғантай ма?»

(жай қоныр әнімен) деп басталатын ария дәуіріндегі бар қазақ қызының мұн-мүддесінен туғандай естілетіндігі де содан.

Біз Қыз Жібекке қайта оралып, молырақ зер салғанды орынды көрдік. Өйткені Күләшті Одақ көлеміне әйгілеген де, Күләшпен 23 жылдан аса жолдас болған да осы Қыз Жібек. Адал махаббат пен бақытты бостандық аңсаған қазақ әйелінің ауыз әдебиетіндегі үлгісі Қыз Жібекпен кездескенде Күләш жиырма бір жаста еді. Ұлы артистканың тыңдаушы жұртшылықты баурап алғандығы сонша, Қыз Жібек десе, Күләш, Күләш десе, Қыз Жібек еріксіз еске түседі. Бұл екеуі егіз қыздай бөлінбейтін тұтас, туыс ұғымға айналып кеткен.

Міне, оркестр аспаптарынан көңілді күймен астарласа нәзік тартылған мұнды са-

рын. Алыстан көрінген құм жоталары. Беріректе ауыр қозғалған көш тізбегі. Бұл — жайлауға бет алған Жібек ауылы. Көш өтті.

Жаздай жайдары жастар: жастар салған әп мен күй... Бірақ Жібек жабырқаққы, жан дүниесінде мазасыздық сезіледі. Құрбы-құрдастың әпі де, бйі де оша әсер етпейді. Мұнды Жібек өзінің қуанышынан гөрі қасірет үні басым тақуіне салады.

«Жай таныс сырласыма, мұңдасыма,
Кез таныс заманың тұлғасына.
Еркі жоқ, есепте жоқ, есіркеу жоқ,
Неткен күш арнай туған қыз басына.

Аз арман, сырым мәлім мұңдасыма,
Тілсізтес асыл жақын, сырласыма
Нәсі срсі, кімге қорлық, сол да көп не?
Еркімен өзі қояса ұясына».

Бұл — түйғының аясаған торлағы тотының мұңы... Сол кездегі әрбір қазақ қызының жүрек сырның түкпірінде орын тепкен аяулы арманы.

Сонау алыс дүниеде арманшп азық, көз жасып сусын етіп, өмірі өкпемен өткен қазақ қызының шынайы махаббаты туралы жыр, халық санасындағы ғасырлар өткелдерінен өтіп, өз тыңдаушысын тапқан «Қыз Жібек» операсы осылай басталады.

Бостандық аңсап, махаббат жолында құрбан болған қазақ қызының мұңын, арман-тілегін терең ұғынаған Күләштің бізге тастап кеткен ғажайып ескерткішінің бірі — Қыз Жібек образы. Күләш жасаған Жібек бейнесі — шын шебердің қолынан шыққан, терең толғанумен торланған, саналуан нақыс кестелері, көз тартатын әсем бояуы бар жанды портрет. Ақ жүзіне алыс ғасырдың әжімі түскен Жібекте де мәңгі жасартқан Күләш. Күләштің Жібегі — қартаймайтын, жігерлі жалын атқан романтикалық серпінді күйге толы, асқақ ой-парасатты, абзал адамгершіліктің Жібегі. Күләштің орындауындағы «Дүние-ай» әні сонау алыс дүниедегі өз мұңынан хабар берген қайғылы симфониядай естіледі. Тау сумдай мөлдір, таза үніне сай Күләштің сахнадағы әрбір қимылы іштей тебіреугеуен туып, асқақ сезіммен ұштасып, орылды, сәнді көрінеді. Төлегенмен алғаш кездесу және түсінде көру кезеңдерінде Күләш құлпыра түсін, шексіз шаттықта көрінесе, қайғы құшағына енген сәттерде көруші-тыңдаушысынан өз қайғысына ортақ сезім тудызып, зарлы үнімен қоштасқандай болады. Күләшті тыңдап отырғанымызда мөпіреу дәуірдің озбыр дәстүрінің өртіне шалынып, сүйегіне жете алмай кеткен жүздеген Жібек бейнесі көз алдымыздан өтеді. Күләшті басқа опера шеберлерінен оқшау, көзге түсіретін бір ерекшелік — айтылатын арияның ішкі сырына сай әрекет, қимыл, күйішіш-сүйініш сәттері іштей қабысып жататындығында. Күләш тамаша әнімен тамсандырса, өмірге сәп ойыны, қызға тән қылығымен көрушіні баурап әкетеді. Жібек — Күләш Төлегенмен бірінші кездесу сахнасында бір үміт сәулесін сезгендей, арман кілті ашылғандай жайдары кейіпке енеді. Наады әзілдің өзі әрі сыпайы, әрі ойнақы айтылады. Өткір де

орынды әзіл ұғысқан жүректің ұтымды байлауына келіп тіреледі.

Махаббат өз кесімін айтты. Жібек албырт жүректің шексіз қуанышына беріле, сол қолын Төлегенге ұсыла береді де, он қолындағы орамалмен бетін көлегейлеп баяу артына бұрылады. Неткен ләззіктіктен туған иба-ілтпап. Қандай тамаша әдепті көрініс. Жүрек бұйырса да, жүз жасыру қандай шынайы слайылықтан туып отыр. Бұл — Күләштің Жібегіне ғана тән сипат.

Бірақ алдамшы арманның жемісі өні болмай, түсіне айналады. Өмірімде осындай болса екеп деген қиялындағы Төлеген мен Жібек түсінде кездеседі. Шошып ояңған Жібек Төлегенді түсінде көрудің өзін үлкен медет санап, достарына қуана баяндайды. «Сол түсімдегіні биеніп бір сауымындай өнімде көрсем еді» деген сағынышты тілсізген туған ақырғы көмескі үмітті талшық етеді. Бұл сөздерді Күләш күрсінуге аралас, қайғылы сарында айтады. «Ақбоз ат, ақ боз ат... Төлеген келе жатыр» дегенді естігенде, күңгірт қабағы жадырап, Күләш жайнап қағады. Қуанышты күлкі мен мейрімді ажарға қайта енеді. Бұл — үзілер үміттің алдындағы аз қуаныш сәті ғана. Төлегеннің өлгенін естігенде Күләштің көз жасына булығы Бекежанға айтқан қарғысы халық атынан айтылған қатал үкімдей естіледі.

Арманға арман ұласып, өз аңғарымен ағып кете барады. Зұлмат дәуірдің құрбаны болған Жібек тыңдаушысымен ақырғы рет қоштасады. Жаралы жүректің зары өзінің бар қайғылы күйімен естіледі. Үзілген үміт, кесілген тілеу түйыққа тіреген Жібек ажал құшағына еріксіз енеді.

1936 жылы қазақтың жас искусство қайраткерлері Отанмыздың астанасы Москвада Совет үкіметі мен Коммунистік партияның, бүкіл совет халқының алдында творчестволық емтихан бергенде де бетке ұстап, мақтаныш еткеніміз осы Жібек болатын. «Қыз Жібек» операсындағы ән-күйлер қазақтың музыка мәдениетінің бай қазынасынан алыншп, әсем әуенімен тыңдаушысын сүйсіндіріп, зор баға алған-ды. Сол кезде «Правда» газеті «Қыз Жібек» жай ғана музыкалы пьеса аталады. Шындығында бұл поэзияның ең жоғарғы түрі болып есептелетін музыкалық поэма. Оның авторы және композиторы — қазақ халқы», — деген еді. Ия, «Қыз Жібек» — шындығында тұтастай халық музыкасынан құрылған шығарма. Құлақтан кіріп, бойды алған Жібек әндерін естігенде, өз тарихын ән-күймен шежіре етіп қалдырған халық қандай дана еді дейсіз де, ұйып тыңдай бергіңіз келеді. Кейбір ырақтары сізді алыс ғасырға еріксіз ертіп, кәрі тарихтың не бір сай-саласын аралатып жіберсе, кей сәт жаныңды рахатына бөлейді.

«Правда» газеті «Қыз Жібек» ролін орындаған Күләш туралы айта келіп, «... үлкен талант иесі, сахнадағы қимыл-әрекеті, әсерлі әндері зрительді сендіргендігі сонша, тыңдаушы халық қазақ тілін түсінбесе де, уақиғаның желісіне, түйінді кезеңдеріне түгелдей түсініп отырды», — десе, совет театрының атакты режиссеры Владимир Иванович Немирович-Данченко «Қыз Жібек»

спектаклінен кейін Күләшпен әңгімесінде: «Жібек өлімінде ешқандай опералық ма- шық жоқ. Аңшының оғы тиген тиын тиыш- қандай, Жібек өлімі — табиғи, қарапайым өлім»,— деп, Күләштің сахналық шеберлі- гінің ерекшелігін атап көрсетеді.

Осы жолы Күләш үлгіге оранған Қазақ- станның бағында сұрайған бақыты бұлбұ- лы атанды. Совет халқы, өкімет пен партия- мыз Күләштің талантын жоғары бағалады. Совет театрының ең тандаулы қайраткерле- рінің бірінің тобына «СССР-дың халық ар- тисі» деген құрметті атақ берілгенде, тізім- де әйгілі сахна шеберлері: Станиславский, Немирович-Данченко, Качалов, Москвин, Пешдановалармен қатар Күләштің аты тұр- ды. Искусство саласындағы ең жоғарғы атаққа советтік Шығыс халықтарынан бі- рінің не болған да сол кезде 24 жастағы Күләш. Опера сахнасының көрнекті қайрат- кері Валерия Владимировна Барсова Кү- ләш туралы былай дейді: «Мен де, көптеген жолдастарым сияқты, Күләш Бейсеитова- мен жақында қазақ искусствосының он- күндігінде таныстым. Шынығын айтуым керек, жас әнші маған қатты әсер етті... Мен оған тең, оған пар келезін әншіні атай алмас едім. Қазақ әншісінің өте серпінді, көтеріңкі, әрі жеңіл, ақаусыз ашық даусы өзгелерден айрықша, сипкімінің әуезіне ұқ- самайды. Бұл дауыстың күміс тембры ра- сында сайрампаз күс әнінен айнымайды. Күләш Байсеитова қазақ бұлбұлы деген ат- ты қалтқысыз, ешбір дауы жоқ, лайықты алған. Күләш Байсеитова — тек қазақ ис- кусствосы емес, бүкіл совет искусствосының мақтанышы. Байсеитованы артистка деп сөз етсек, оның сүйкімді сипаты, назды қы- лығы көрушілерге зор әсер беретіндігін ай- ту керек».

Міне, Күләш таланты Отанның астана жұртшылығына, өнер иелеріне осылай та- нылды. Москвада Күләш орыс театрының алдыңғы қатарлы сахна қайраткерлерімен жүзбе-жүз кездесті. Академиялық үлкен театрда совет опера шеберлерінің орында- уында классикалық шығармаларды тыңдап, олардан өнеге үйреніп, творчестволық нәр алды.

Москвадан үлкен баға алып, творчество- лық жігер, шаттық көңіл мен қиял қуаты қанаттанып қайтқан Күләш келісімен жаңа образдар жасауға шабыттана кірісті. Бұл шақта театр коллективі «Ер Тарғынды» қолға алған еді. 1937 жылы 15 январьда «Ер Тарғынның» премьерасы болды. Бұрын- ғы «Аймақ—Шолпан», «Қыз Жібек», «Жал- бір», негізінде, музыкалық драма еді. Мұн- да әнмен қатар қара сөз басым болатын-ды. Ал «Ер Тарғын» басынан аяғына дейін му- зикалық күйі үздіксіз дамып отыратын опе- ралық жанрда жазылды. Бұл шығармада- ғы ең күрделі образ Ақжүніс. Бұл қазақ әдебиетіндегі бұрын болмаған тұңғыш об- раз екендігін бір атасак, екіншіден, Күләш- тің артистік өміріндегі тын, әрі мінез-құлық жағынан бұрынғы жасаған кейіпкерлерге қарама-қайшы келетін жағ дүние еді. Кү- ләш алдында үлкен сын тұрды. Күләш үшін ерке өскен, екі жүзді, өзін дегенде кісі өлімін ойыншыққа саялайтп мейрімсіз зұ- лым, әрі тақаббар, әрі сезімтал, алдау-ар-

баудың леше түрін қиыннан қиыстаратын хан қызының бейнесін беру онайға түскен жоқ. Бұған дейін жағымды образдарда ойнап келген Күләшқа бұрынғы сахнадағы кейпін, ісін, әрекетін логикалық тұрғыдан тұтастай өзгертуге тура келді. Тамаша та- лант несі бұл образды да мүлтіксіз меңге- рін шықты.

Міне, сіздердің көз алдыңызда Күләштің Ақжүнісі... Бір сәт ол — жүзіктің көзінен өткен сикарлы сұлу, тоғайды таранған ару; бір сәт жан бауырдан жалт беріп, арманда қалдыратын айлалы қызыл түлкі; бір сәт арбап тұрған сұр қиялан; бір сәт мұңды мү- ләйім; бір сәт жүрегінді сығымдан, сырғы- ды ұрлайтын мейрімсіз жез тырнақ; бір сәт лирикаға толы, сылаптай сусымалы сезім несі.

Күләш зұлымдық рухында тәрбиеленген ханның ару қызының алмас жүзіндегі айны- малы мінезін, сексен сырды сайқалдық қы- лықтарын, сезімтал нәзік лирикамен ұшта- сып жапқан тақаббарлық пен мейрімсізді- гін сахнаға тұтана шығып, түнере басылуын жаузылықтың жарқ еткен жалынынан жалт беріп, жайбарақаттыққа салынуын сах- налық шеберліктің сап түсеті болуымен өр- нектеп шықты. Минутында мың құбылған мінез, тоқсап толқынған тұлға, шоксіз қи- мыл, бұған Күләштің меруреттей таза күміс қоныраулы әсем әуелін қосыңыз. Не деген тапқырлық, не деген бай талант десеңізші!..

Көп ойлашып, терен толғанудан туған кесек бейне Күләштің табиғи қазинасының тағы бір сырын ашып кетті.

1937 жылдың күзінде гастрольге шыққан опера театры Ленинградта «Ер Тарғынды» көрсетті. Ленинградтықтар операның пос- тановкасы мен музыкасына үлкен ырзалық білдірді. Әсіресе Күләштің даусы мен ойын ерекшелігін жоғары бағалай келіп, Ленин- градтың «Красная газетасы»: «Біз кеше нә- зік сезімге толы жағымды Қыз Жібек ро- лінде ойнаған Күләш Байсеитованы бүгін оған мүлде қарама-қарсы келетін мейрімсіз, сайқал, тақаббар залым хан қызының бей- несінде көріп отырмыз. Бұл гажал әсер ете- тін образ. Байсеитова, ғажайып дауысын былай қойғанда, теңдесі жоқ, асқан драма- лық актриса. Ол өз бойындағы таланттың сап қырлы сырын таптыты...» деп жазды.

Театрдың творчестволық өсуімен бірге жеке орындаушылардың да шеберлігі арта түсті. Қазақ опера искусствосының аз уа- қыттың ішінде өз бетін айқындап, жедел дамуына орыс сахна шеберлерінің бірден- бір көмегі болды. 1935 жылы Абай атын- дағы опера және балет театрының орыс труппасы ұйымдастырылған болатын-ды. Қазақ труппасына қарағанда, мұндағы топ- тың көпшілігі арнаулы мектептен өткен, творчестволық жағынан да тәжірибесі мол еді. Олар салғаннан Батыс және орыс ком- позиторларының классикалық шығармала- рын көрсете бастады. Бұл қазақ артистері үшін өзінше бір мектеп болды.

Сөйтіп 1937 жылы Ленинградта қазақтың опера искусствосы есейіп қалғандығын көр- сетті. Атақты орыс жазушысы Алексей Тол- стой Ленинградта қазақ операсының репер- туарын бастан аяқ тыңдағнан кейін,

оның сол кездегі қалпы мен келешегіне былай деп баға берді:

«Көз алдымда театр ғана емес, одан да зор бір нәрсе бар сияқты. Қараңызшы. Көз құмарыңыз қанады. Сирек кездесетін, нағыз шың мәніндегі тамаша искусствоны көресіз.

Актёрлардың қимылдары, билері, бет құбылыстары — ауызбен айтып жеткізе алмайтын ғасырлар бойғы бір мақтанымды аңғартады. Сенесіз бе? Таныс емес тілдің өзі сізге түсінікті болып кетеді. Мұнда әсемдік, күш пен жастық, сенімділік бар; мұнда Европа қалалары әлдеқашан айрылған қасиет бар; бұл — таңдаулы алаштар арман еткен нағыз жас, күш-қуаты қайнаған асыл искусство. Егер қазақ искусствосын сонау Батыста, тіпті сол Париждегі дүниежүзілік көрмеде көрсетсең, қандай дүниені күңіретіп өктер еді деп еріксіз ойлайсың. Азыл біткен буржуазиялық искусствоның түкке тұрғысыз бірденелерін қанағат етуге мәжбүр болып отырған қалың халық бұқарасы қазақ искусствосын қандай қошеметпен қарсы алар еді».

Творчестволық табысқа тояттап қалмау, өз өнерін жетілдіру жолында үздіксіз іздену Күләшқа тән сипат еді. Ол мынау образ сәтті шыққан екен, осы да жетіп жатыр демейтін. Әр ойнаған сайын образды байыта, жана бояу, жана ұн таба білетін.

Күләш творчествосы мен жалпы қазақ операсының тарихына байланысты, композитор Брусиловскийдің еңбегін атамай өту әділдік болмас еді. «Айман — Шолпанна» бастап, «Жалбыр», «Ер Тарғын» тағы басқа ілгерілі-кейінді жазылған театр репертуарының негізгі қорына айналған опералардың авторы — Евгений Брусиловский. Халық әндерін, күйлерін осы күнгі оркестр аспаптарының тіліне түсіру зор шеберлікті, көп-көп еңбек сіңіруді талап етеді. Евгений Брусиловский тек оркестр тіліне түсіріп қана қоймай, әрбір әннің ұлттық бедерін бұзбастан, бар мазмұнын іштей байытып, творчестволық тұрғыдан өндей құраған. Брусиловскийдің зор еңбегі де осында.

Саралап алып, жарастыра білсек, халық қазнасы таусылмас кеннің көзі ғой. Сол асыл мүліктерді іске асыра білуде біздің композиторларымыз бен жазушыларымыз жұртшылыққа әлі де қарыздар. Тек қана «Қыз Жібек» операсында 48, «Жалбыр» операсында 45, «Ер Тарғын» операсында 75-тен астам қазақтың байырғы әні мен күйінің пайдаланылуы халық қазнасының ұшан-теңіз екендігінің айғағы емес пе?

Сонымен қазақ операсы он жылдан аса өмір кешті. Творчестволық коллективтің буыны бекіп, бұғанасы қатты. Күләштің шеберлігі әбден шыңдалып, актриса лабораториясында өткен жолынан белгі — оннан аса мінсіз мүсіндер тұрды. Талап-тілегі ұлғая, құлашы кеңейе түскен артистка енді ұлттық шеберден шығып, ұлы орыс халқының және Батыстың классикалық шығармаларына бой ұрды. Мұның алдындағы баспалдақ туысқан Грузин композиторы Полнашвилидің «Данси» операсындағы Мароның партиясы еді. «Данси» операсы — ырғақ жүйесі ұлттық нақыста болғанымен, орыстың және Батыс классиктерінің әсерімен жазылған

опера. Грузин өмірімен онша таныс болмаса да, Күләш сияқты үлкен талант иесінен Маро кыз өз үндесін тапты. Маро өзінің досы Наномен ұлт мейрамына жиналатын ауыл жастарын күтуде. Бірақ болашақ мейрам Мароны қуантпайды. Мароның сүйген жігіті Малхаз бөтен елде. Оның көңілсіз болып жүруі де содан. Бір кезде Нано Малхаз келгендігін хабарлайды. Алыстан:

«Қол создым ақтық беріліп,
Сен үшін құрбан ғазиз бас.
Өзін жоқ жерде оп-онай
Дертімінің емі табылмас», —
деген Малхаз әні естіледі.

Күләш — Маро Малхаздың келуіне іштей шексіз қуанса да, сен мені ұмыттың, хабарсыз кеттің, саған сенбеймін деп, ерке назға толы өкпесін айтады. Бұл наздың өзінде де уайым сарыны мол. Өйткені Малхаздың жоқтығын пайдаланып, Мароны әке-шешесі әскербасы Қназоға атастырып қойған. Енді ата-ананың еркінен тыс кетуге болмайтындығын Маро Малхазға сездіреді. Мароның махаббаты бар едег-ғұрыпты аттап өтеді. Ақырында Қназонның ұсынған неке жүзігін лақтырып, шырмаудан құтылуды жолын іздейді. Қназо қаншама өлтіремін деп ұмтылғанмен, одан қорқар Маро жоқ. Бұл сәттердегі сезім арпалысын Күләш аса шебер көрсетеді. Мароның қапылыста Қназонның қолынан қаза тапқан Малхазды жоқтауы жан жүйені тебіренетеді. Күләш өзіне тән сахналық қарапайымдылықпен Мароның нәзік жанын терең түсінді. Оның ішкі дүниесін аша, көңіл күйін, қайғы-шерін трагедиялық саға дейін көтерді. Вокальдық жағынан да қандай күрделі шығарма болса да төтеп бере алатындығын аңғартты.

1944 жылы Европа классиктерінен бірінші рет итальян композиторы Пуччинидің «Чио-чио саны» қойылды. Бұл шығарма коллективті үлкен сынның алдына қойды. Бұрын тек қана қазақ операларында тәрбиеленген әнішлер тобына енді итальяндық мәнерде айту оңайға түспеді. Өйткені қазақ әндерінің айтулы ырғақ жүйесінен итальяндық ән айту мектебінің айырмасы орасан зор екендігі мәлім. Күләшқа көбінесе нотаның бнік алынуы үрей туғызып жүрді. Мадам Бетерфляйдің барлық әні солай басталады. Үш ай бойы репетициядан 40 минут, кейде бір сағат бұрын Күләш өз бетінше үнін үздіксіз жаттықтырумен жүрді. Ақырында «қайсар» *ре бемоль* Күләштің ырықна көне бастады. Күміс қонғараулы Күләш үні жана бір арнаға түсіп жөн тартты. Ұлы Отан соғысы кезінде Қазақстанда болған орыс сахнасының үлкен суреткері, СССР-дың халық артисі Николай Черкасов Күләштің ойның көріп: «Әсіресе маған қатты ұнаған — Күләш Байсейтованың Бетерфляйі. Актриса сахнаның асқан шебері екендігін тағы да танытты», — деп жазды. Күләш мадам Бетерфляйдің образын жасаумен бұл сыннан да сүрінбей өтіп, өзінің жан-жақты шеберлігінің бір белеске шыққандығын әйгіледі. 1950 жылы туысқан грузин республикасы Күләшті Тбилисидің академиялық опера және балет театрында Мароның, Бетерфляйдің партиясын орын-

дауға шақырды: Күләш онда грузияның опера сахнасының шеберлері Аргулидзе, В. Хашимурадземен сахнаға шықты. Қазақ әйелінің ғажайып талантына ырзалық сезімге толы пікірлер республиканың орталық баспа сөздерінде мол жарияланды.

Мұхтар Әуезовтың либреттосы бойынша Ахмет Жұбанов пен Латиф Хамиди жазған «Абай» операсы қазақ музыка тарихында үлкен бел болды. Шын мәніндегі қазақтың опера искусствосының тарихы осыдан басталды. Бұл осы уақыттағы музыка мәдениетінің бар талап-тілектеріне сай, қазақтың ұлттық әнінің нәр-нақысымен әстарласып, шын мәніндегі әсемдік тұтастығын сақтаған үлкен еңбек. Осы операдағы қасірет шеккен Ажар қыздың образын Күләш орындады.

Абай арқылы қазақ даласына келген Пушкиннің Татьянасы да талай қазақ аулын кезіп, әр үйде ән салып, ел мұнына үн қосқан еді. Татьяна ән қазақ халқына көптен таныс қолтумасына айналып, талай жүректің нәзік қылың шертіген-ді. Сол көптен таныс қызын қазақ жұртшылығы 1946 жылы өз сахнасында көрді. Батыс романдарының рухында тәрбиеленген жалаң түздегі жабайы жартасқа шыққан қызыл гүлдей, өз туысындағы орыс қауымының өрескелдігінен аулақ, деревняда өскен таза жанды арманшыл адал, сезімтал орыс қызы Күләштің орындауында халық ұғымындағыдай жана келген Татьяна болып көрінді.

Міне, Татьяна өз бөлмесінде отыр. Жалғыз. Оркестр аспаптарынан үміттің жаратылысына жалбарына қол салған Татьянаның жан-күйінің нәзік үні естіледі. Ол ұйқыдан безген — тәтті қиялына талшық іздегендей, «Өткен күндерімді айтыш, ғашық болып көрдің бе сірә» дейді күтуші кемпірге сабырсыздана. Еріксіз ерте күйеуге шығып, берекесіз буалдыр өмірде күні өткен кемпірдің өмірбаяны да құлаққа кіріп, көңілге орнығатын емес. Көз алдында сымбатты салқын қанды Онегин тұрып алады. Бірақ ол кәзір жоқ. Кеше ғана бір болып еді, қыз жүрегіне жалын тастап кеткен тәрізді.

— Күйіп барам...! Енді не еттім... деген сөздер Күләш аузынан өртенген өзектің, жалын шалған жүректің қарбалас қалпын аңғартады. Романдарда кездесетін кейіпкердің бар қасиеті Онегин басына жиналғандай көрінеді оған. Арманды қыз алысты шола, қағаз алып, хат жазуға кіріседі. Қобалжыған жүректің хабаршысындай, Татьяна — Күләштің ерні де сәл ғана дірлейді.

Қыз қаламы ой мүддесінің орындалуы сұрақ күйінде тұрғандығын дәлелдейтін екі ұшты:

«Періштембісің қорғаушы...!
Әлде бір алдап арбаушы...!

деген пікірге тіреледі.

Хатты Онегиге күтуші кемпірдің немересінен жіберерін жіберсе де, артына Татьянаның жан дүниесінде үрейге толы қысталаң бір жай пайда болды. Неге, несіне жібердім деген өкініш те бар жүзінде. Татьянаның дауысы оркестр үнінде буырықана барып тынады.

Махаббат түйіні шешілер кезең үшінші көрінісі. Миуалы бақшада Татьяна мен Онегин ошаша кездеседі. Күләш жүзіндегі қобалжу бір сәт сенімге иек артқандай болады да, аздан кейін түпсіз тұнғылыққа батып бара жатқандай көрінеді. Онегиннің:

«Мен сынық жан жамағанмен,
Түзеде алман түрленіп.
Теңің емес, біл, саған мен,
Не қыласың кірленіп.

Сенің өмірін, гүлденіп тұр.
Есігін тап, көр қызық.
Менің өмірім — бір сұық сұр,
Күзгі күндей тұр бұзық», —

деген сөздері нәзік жанның үміт сенімінің тасталқанын шығарады. Татьянаның күткені ақыл тындау емес, арманына жету, туысқан аға табу емес, тату тәтті жар, сырлас жүрек табу еді. Амал не, ол ой орындалмай, жүрек жалыны булығып келіп тепкен тәрізді.

Орыс поэзиясының алыбы Пушкиннің орыс өмірінің шежіресі атанған «Евгений Онегин» романы музыка алыбы Чайковскийден жана тіл тапса, қазақ бұлбұлы Күләштан үн талты. Өзінің романда оқыған жайттарын кезінде өмір болмысымен қатар санайтын, қайшылықтардан хабарсыз терең ой мен арманға берілген орыс қызының сыпайы әсем бейнесін Күләштің орындауында қазақ жұртшылығы зор қуанышпен қарсы алды. Күләш Татьянаның өз сезіміне өкім жүргізіп, тежей білетіндей дәрежеге жетудегі ішкі драмалық қайшылықтарын да шебер жеткізді.

Күләштің творчестволық өмір баянында ерекше орын алатын. М. Төлебаевтың «Біржан — Сара» (либреттосы Х. Жұмалиевтікі) операсындағы Сара образы. М. Төлебаевтың «Біржан — Сара» операсы — біздің музыка мәдениетіміздің бүгінгі таңдағы күрделі бейі. Мұнда хор, би, жеке ариялар талантты композитордың қаламымен шебер шешімін талқан. Біржан мен Сараның айттысын жасынан жақсы білетін Күләш оған кәзіргі дәуір тұрғысынан ән беріп, теңсіздік тепкісінен шығуға талпынған қазақ әйелінің халін әлеуметтік саяси сатыға дейін көтерді. Бұл жолы Күләш Сара бейнесін жасаудағы зор еңбегі үшін Сталиндік сыйлықтың лауреаты атағын алды.

Өнер өріне еркін құлаш тастаған Күләштің өсу жолындағы табыстарын сипай сөз еткенімізде тоқталатын басты-басты образдар осылар. Айманнан бастап нәзік жанды сезімтал Қыз Жібек, айталы сұрқия Ажжүніс, жүзде алған сөз шебері Сара мен арманшыл адал жанды Татьяна, отаншыл өжет Раушан мен қолхоз екпіндісі Айша, романтикалық күйдегі Ажар мен ыстық қанды грузия қызы Маро, жауынгер Сайра мен адал махаббаты арбауға түскен Бетерфлей тағы басқа терең тебіренуден туған кесек тұлғалар — Күләш қалдырған қазна, үлгі аларлық мол мұра.

Күләш тек опера сахнасының ғана емес, жеке ән салудың да асқан шебері болды. Ол қазақ жұртшылығын туысқан республикалардың және көршілес демократиялық

елдердің де әндерімен таныстырды. Ал енді Күләштің «Қазақ вальсі» Европаның үстінде, Лондонның тұманды бұлыңғыр аспанында қалықтап, айтылып жүр. Тек қана «Қазақ вальсі» емес, «Бұлбұл», «Қос қарлығаш» тағы басқа әндер талай тілде айтылып, талай әншінің тандайында тамылжиды. Қазақ бұлбұлының әсерлі үні қазақ әуенін әлемге танытты. Жеке ән орындаудағы сіңірген еңбегі үшін Күләш 1947 жылы Сталиндік сыйлықтың лауреаты атағын екінші рет алды.

Күләш тек көркемөнер қайраткері ғана емес, ол сонымен бірге көрнекті қоғам қайраткері. Күләш 1937 жылдан бастап 20 жыл ұдайы Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты болды. Бүкілодақтық бейбітшілік қорғау комитетінің мүшесі еді. 1952 жылы демократиялық Польшаның орталығы Варшава қаласында болған бейбітшілік жақтаушылардың дүниежүзілік конгресінің жұмысына қатысты. Қазақ көркемөнер шеберлерін басқарушылардың бірі болып, 1950 жылы азат етілген Цинцзянға барып қайт-

ты. 1951 жылы Монғолия Халық республикасының 30 жылдық тойына қатысқан Совет Одағынан барған делегаттың бірі де біздің Күләш болды.

Совет мәдениетінің қазнасына өз үлесін қосып отырған қазақ халқының Абай атындағы мемлекеттік опера театрының ұлы артисткасы, бүкіл совет елінің мақтанышы болған Күләш Байсеитованың қоғам өмірімен ұштасып жатқан сахналық өмірінің қысқаша желісі осындай.

Күләш творчествосы — байсалды түрде жан-жақты зерттеуді тілейтін тақырып. Онда ашылмаған сыр, үлгі-өнеге етіп ұсынарлық талай қазна бар. Бұл — біздің музыка ғылымын зерттеуші ғалымдарымыздың алдында тұрған үлкен жұмыс.

Күләш Байсеитова арамыздан кетті. Бірақ ол өлген жоқ, осынша байлықтың, осынша мұраның иесі өлмейді де. Күләш үні талай ұрпақтың жүрегін тербейді, қиялын қозғайды, ұмтыл, талаптан, үйрен дейді. Күләш үні күдіретті үн, шабыт береді, шақырады өнер шынына.

Бас редактор үшін *К. Шаңғытбаев.*

Редакциялық коллегия:

*А. Жұбанов, З. Қабдолов, Қ. Куттыбаев,
Ф. Моргун, Ғ. Мұстафин, Ә. Сәрсенбаев,
Ш. Хұсайнов, З. Шашкин.*

969648